

VIRTUS

29 | 2022

Carlo Valerio

Exotische dieren op de buitenplaats

Menagerieën in de achttiende eeuw

138

Een witkuifkaketo, een kraanvogel, een kasuaris en een koningsgier.* Niet bepaald diersoorten waar je meteen aan denkt bij een achttiende-eeuwse buitenplaats. Toch werden ze verzameld op Nederlandse buitenplaatsen. Menagerieën, verzamelingen uitheemse of inheemse wilde dieren en hun onderkomens, waren in de achttiende eeuw zeer populair. Steeds meer buitenplaatsbezitters – edellieden, rijke kooplieden en regenten – versierden hun buitenplaatsen met vreemde dieren. Sommige van deze exotische diersoorten waren nooit eerder in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te zien geweest. Op tal van buitenplaatsen zwommen en vlogen exotische vogels in waterkommen en volières. Op enkele buitenplaatsen liepen in de menagerie ook zoogdieren rond.

De menagerie op de Nederlandse buitenplaats bereikte een hoogtepunt in de achttiende eeuw, ook de eeuw waarin het aantal buitenplaatsen een toppunt bereikte. De Franse schrijvende reiziger François Maximilien Misson die rond 1700 van Delft naar Den Haag reisde en langs Rijswijk en Voorburg kwam, schreef dat hij overal buitenplaatsen aantrof: ‘Tout y est plein de maisons de plaisance, de promenades et de jardins délicieux.’¹ Ook een Engelse reiziger die eind achttiende eeuw Delft bezocht

* Dit artikel is een bewerking van mijn masterscriptie *Aardse paradijzen van de Verlichting: Menagerieën op de Nederlandse buitenplaats in de achttiende eeuw*. Ik dank mijn scriptiebegeleider, prof. dr. Hanneke Ronnes, en tweede lezer, prof. dr. Erik A. de Jong, voor hun steun.

1 F.M. Misson, *Voyage d'Italie de Monsieur Misson, avec un mémoire contenant des avis utiles à ceux qui voudront faire le même voyage, volume 1* (Utrecht, 1722), 14.

vergaapte zich staande op de stadswal aan een overvloed van prachtige tuinen op de talloze buitenplaatsen in het omliggende landschap.²

Het onderzoek naar menagerieën op de buitenplaats in Nederland is, anders dan in Engeland, nog nauwelijks op gang gekomen.³ In 1939 publiceerde Hendrik Engel een eerste studie naar Nederlandse dierverzamelingen, de *Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries*, waarin de tot dan toe bekende historische menagerieën waren opgenomen. In 1986 werd aan de hand van Engels aantekeningen een uitbreiding op deze lijst gepubliceerd door Pieter Smit.⁴ Hoewel Smits lijst ruim twee keer zo lang is als de eerste van Engel, is deze verre van compleet.⁵ Florence Pieters, biologe gespecialiseerd in natuurverzamelingen, heeft vanaf eind jaren '80 onderzoek gedaan naar de beroemde achttiende-eeuwse (en deels zeventiende-eeuwse) menagerieën van Blauw Jan en Willem V.⁶ Andere, minder bekende, achttiende-eeuwse menagerieën in de Nederlanden zijn nog niet of nauwelijks onderzocht.

Dit artikel gaat in op de vraag hoe menagerieën in de Republiek tot stand kwamen en welke (netwerken van) personen hierbij betrokken waren. Aan de hand van reisverslagen, correspondenties, prenten, schilderijen en krantenadvertenties uit de achttiende eeuw was het mogelijk verschillende tot op heden onbekende menagerieën te ontdekken en is meer duidelijk geworden over de menagerie-architectuur (en in sommige gevallen ook het gebrek daaraan), alsook over de verzamelde dieren en hun verzorging. De buitenplaatsmenagerie is van belang als onderzoeksthema, niet alleen omdat de menagerie als de voorloper van onze huidige dierentuin beschouwd moet worden, maar ook omdat deze dierverzamelingen naadloos passen binnen de bredere verzamelcultuur van vorsten en andere adel (denk aan schilderijen, porselein etc.). De dieren representeerden voor de adel status, kennis en (koloniale) macht.

139

Verlichting, vangst en vervoer

Waar, allereerst, kwam deze preoccupatie met dierverzamelingen vandaan? Het antwoord ligt in ieder geval ten dele bij de grote invloed van natuurwetenschappers als Carl Linnaeus en Georges-Louis Leclerc de Buffon die op een encyclopedische en sys-

2 H. Ronnes, *Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats. Tussen herinnering, vergetelheid en ongemak* (Oratie Rijksuniversiteit Groningen, 2019), 9.

3 Zie voor literatuur over menagerieën in Engeland: S. Festing, 'Menageries and the landscape garden', *Journal of Garden History* 8 (1988), 104-117; C. Plumb, *Exotic animals in eighteenth-century Britain* (PhD dissertation, University of Manchester, 2010).

4 P. Smit, *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam, 1986).

5 Er worden vooral veel naturaliënkabinetten in de lijst van Engel en Smit genoemd.

6 F. Pieters en M. Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw', *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift* 20 (1988), 195-209; F. Pieters, *Diergaarden in de Nederlanden 1750-1850 en hun betekenis voor de zoölogie* (Amsterdam, 1978), en F. Pieters, K. Rookmaaker en C. Sieger, 'De menagerie van stadhouder Willem V op Het Kleine Loo te Voorburg', in: B.C. Sliggers en A.A. Wertheim, red., *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V* (Zutphen, 1994), 39-60.

tematische manier de natuur, waaronder dieren, onderzochten, ordenden en classificeerden. Het verzamelen van dieren voor de achttiende-eeuwse menagerie was een typisch verlicht fenomeen.⁷ Naast de talrijke buitens gevuld met exotische planten en dieren, bezat vrijwel iedereen die het zich kon veroorloven een rariteitenkabinet vol naturalia en artificialia uit verre oorden. De verzamelde dieren en planten werden beschouwd als een afspiegeling van Gods schepping, en door de natuur te bestuderen en te rangschikken, kwam men ook nader tot God en het Godsbegrip.⁸

In *Natuurlyke historie van Holland* uit 1769 beschreef de natuuronderzoeker Johannes Le Franq van Berkhey Holland als een ‘magazijn van zeldzaamheden’.⁹ Volgens hem vond men in elke stad of dorp in Holland kabinetten vol met naturalia. Dit beeld wordt bevestigd door twintigste-eeuwse en huidige onderzoekers als Gerrit Anton Brouwer en Bert van de Roemer.¹⁰ Het verzamelen van levende dieren werd in de achttiende eeuw gecombineerd met het verzamelen van nieuwe planten voor de tuinen en naturalia voor in de kabinetten.

Menagerieën ontstonden vaak op basis van schenkingen.¹¹ Door het exclusieve karakter van exotische dieren werden ze gezien als waardevolle diplomatieke cadeaus en belangrijke exponenten van de *gift exchange*.¹² In de Republiek waren het met name diplomaten, koloniale ambtenaren, ontdekkingsreizigers, kapiteins, wetenschappers en vermogende verzamelaars die zich bezighielden met het bestellen, vervoeren, vangen en verhandelen van exotische diersoorten.¹³ De Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) waren hierin van doorslaggevende betekenis. Deze handel nam een aanvang in de zeventiende eeuw; Jan Pieterszoon Coen, gouverneur-generaal van de VOC, bracht al in 1623 een luipaard uit de Oost mee als geschenk voor prins Maurits. De prins bezat toen al verschillende andere exotische dieren waaronder een kasuaris. De opvolger van prins Maurits, prins Frederik Hendrik, verzocht de VOC ook voor hem exotische dieren mee te brengen. Een document uit 1629, mede ondertekend door gouverneur-generaal Jacques Specx, vermeldt dat de VOC in Batavia voor de prins een gespikkeld hert, een kleine

7 B. van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijjivoet (1652-1727)* (PhD dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 2005), 15.

8 Ibidem.

9 J. le Franq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland, eerste deel* (Amsterdam, 1769), 1.

10 B. van de Roemer, ‘Neat nature. The relation between nature and art in a Dutch cabinet of curiosities from the early eighteenth century’, *History of Science* 42 (2004), 47-84; G.A. Brouwer, *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland* (Leiden, 1954), 22.

11 J. Hennings en T.A. Sowerby, *Practices of diplomacy in the early modern world c.1410-1800* (Londen, 2019), 14-15; E. Baratay en E. Hardouin-Fugier, *Zoo. A history of zoological gardens in the West* (Londen, 2002), 21; H. Leira en I.B. Neumann, ‘Beastly Diplomacy’, *The Hague Journal of Diplomacy* 12 (2016), 346.

12 De wederkerigheid die met het geven van dierlijke giften gepaard ging was een belangrijk drijfveer bij het verzamelen (zie ook: M. Mauss, *The Gift. Forms and functions of exchange in archaic societies* (Mansfield Centre, 2011)).

13 V.N. Kislting, *Zoo and aquarium history. Ancient animal collections to zoological gardens* (Boca Raton, 2001), 35.

steenbok, twee witte vogels of kaketoës, een jonge olifant en twee Zuidlandse ‘katten’ meenam.¹⁴ Onderweg ontstond er op het schip van de olifant brand toen het hulpje van de bottelier ergens een brandende kaars had neergezet die in het ruim was gevallen. Het schip brandde in korte tijd helemaal af; het jonge olifantje overleefde de vuurzee niet. In december 1632 vertrok er nogmaals een transport met dieren vanuit Batavia op weg naar de stadhouder. Slechts vier dieren overleefden de overtocht: een luipaard, een gespikkeld Indisch hert, een kasuaris en een vrouwtjesolifant die Hansken werd genoemd. Toen deze dieren in 1633 in Amsterdam aankwamen trokken ze veel bekijks.¹⁵ Ook graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen hield zich eerst in Brazilië en later in Den Haag en op zijn landgoed in Kleef bezig met het verzamelen van nieuwe plant- en diersoorten.

Achttiende-eeuwse dierenhandel

141

De verzamelde dieren die op de buitenplaats tentoongesteld werden, zijn onlosmakelijk verbonden met de in de achttiende eeuw aanzienlijk toenemende handelsstromen tussen de verschillende continenten. Europese imperialisten, ontdekkingsreizigers en natuuronderzoekers drongen steeds dieper door in Azië, Afrika en Noord- en Zuid-Amerika en ontdekten steeds meer tot dan toe onbekende planten en dieren.¹⁶ Hun reisverhalen en natuurstudies werden verslonden door nieuwsgierige lezers in Europa.

Wanneer er schepen vanuit de Nederlandse koloniën vertrokken had iedere opvarende bagage bij zich, doorgaans spullen voor eigen gebruik, maar geregeld zaten hier ook goederen bij voor een eigen handeltje, zoals exotische dieren waar enige laadruimte voor werd gereserveerd.¹⁷ In de koloniën bestonden verschillende grote tuinen met een menagerie die als verzamelstations van gevangen dieren fungeerden voordat ze over Europa werden gedistribueerd.¹⁸ De menagerie in de VOC-tuin in Kaap de Goede Hoop, gelegen naast het fort, en het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Batavia zijn voorbeelden van dit soort verzamelpunten.¹⁹ Een groot deel van de dieren die in de koloniën werden gevangen, overleed op weg naar de Republiek als gevolg van een gebrek aan kennis over de juiste voeding en ver-

14 In Australië kwamen geen katten voor, dus de Zuidlandse ‘katten’ waren waarschijnlijk buidelmarters. M. Roscam Abbing, ‘Een olifant voor de stadhouder’, in: R. Guleij en G. Knaap, red., *Het grote VOC boek* (Zwolle, 2017), 108.

15 Ibidem.

16 L. Panhuysen, *Een Nederlander in de wildernis. De ontdekkingsreizen van Robert Jacob Gordon (1743-1795) in Zuid-Afrika* (Amsterdam, 2010), 12-13.

17 J.R. Bruijn, *Schippers van de VOC in de achttiende eeuw. Aan de wal en op zee* (Amsterdam, 2008), 150.

18 E. Dankowska en T. Baranowski, ‘Gardens of the Dutch East India Company in Cape Town, Republic of South Africa’, *Botanica-Steciana* 11 (2007), 172.

19 R. Visser, ‘Jan Brandes, student of nature’, in: M. de Bruijn en R. Raben, red., *The world of Jan Brandes, 1743-1808. Drawings of a Dutch traveller in Batavia, Ceylon and Southern Africa* (Zwolle, 2004), 91; L.C. Rookmaaker, *The zoological exploration of Southern Africa 1650-1790* (Rotterdam, 1989), 3, 28-29, 31.

zorging. De kleinere zoogdieren, zoals de klauwaapjes uit Zuid-Amerika, werden vaak aan vrouwen overgedragen tijdens de overtocht, indien nodig werden deze dieren door hen gezoogd.²⁰ Vogels daarentegen waren een stuk gemakkelijker te vervoeren.

Voor de Nederlandse achttiende-eeuwse verzameling-context was de ontdekkingsreiziger en garnizoenscommandant Robert Jacob Gordon belangrijk. Deze Nederlander met Schotse wortels ondernam vanuit de Kaap meerdere reizen door de Afrikaanse binnenlanden, bracht het landschap in kaart en ging op zoek naar nieuwe diersoorten. De dieren die Gordon tijdens zijn ontdekkingsreizen tegenkwam werden vaak gedood, getekend en ontleed. Sommige van deze dieren probeerde hij opgezet of levend naar Holland te verschepen en dan met name naar de stadhouderlijke menagerie van Willem V.²¹

Toen Gordon voor het eerst vanuit Zuid-Afrika terugvoer naar de Republiek nam hij zestien springbokken in het scheepsruim mee, waarvan er bij aankomst nog slechts één in leven was. Deze springbok leefde vervolgens nog drie jaar in de diergaarde van stadhouder Willem V.²² Gordons naam was al snel gevestigd, niet alleen onder natuurwetenschappers maar ook onder de adellijke kringen in Europa. Hij kreeg de opdracht van de Rooms-Duitse keizer Jozef II de keizerlijke menagerie in Schönbrunn te helpen uitbreiden en deed dit met de vangst van twee zebra's, twee bavianen en 250 vogels.²³ Bovendien vertrokken er ook tien kisten vol planten, zaden, bollen, opgezette vogels en huiden vanuit de Kaap naar Schönbrunn.²⁴

De dominee Jan Brandes, werkzaam voor de nieuwe Lutherse gemeente in Batavia in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw, was een verzamelaar van tropische vogels. Toen hij op 29 augustus 1785 met het schip de Stavenisse begon aan de zeven maanden durende terugreis naar de Republiek via Ceylon en Kaap de Gode Hoop, bracht hij een aantal kaketoets en papegaaien mee. Hij was niet de enige die exotische dieren aan boord nam. Zo had de dessave van Colombo, Cornelis de Cock, twee wilde varkens bij zich; ook aan boord waren een kroonduif en een slanke lori die door Brandes een 'Ceylonse luiaard' werd genoemd.²⁵

Vrijwel alle exotische dieren kwamen via Amsterdam de Republiek binnen. In de haven hadden de VOC en WIC speciale stallen ingericht. Van daaruit werden veel dieren naar de Kloveniersburgwal gebracht waar de menagerie van Blauw Jan gevestigd

20 B. Pelzer-Reith, *Tiger an Deck: Die unglaublichen Fahrten von Tieren und Pflanzen quer übers Meer* (Hamburg, 2011), 13.

21 Panhuysen, *Een Nederlander in de wildernis*, 19.

22 Ibidem, 18, 97, 131, 167.

23 Expedities in opdracht van vorsten om planten en dieren uit koloniën te halen kwamen vaker voor. Een goed voorbeeld hiervan is de expeditie onder leiding van de in Leiden geboren Nikolaus Joseph Jacquin. Jacquin ondernam in 1754 in opdracht van Keizer Franz Stefan I een expeditie naar de Caribische eilanden om natuurlijke bijzonderheden voor het natuurhistorisch kabinet in Wenen te verzamelen (zie: Pelzer-Reith, *Tiger an Deck*, 37-38).

24 Panhuysen, *Een Nederlander in de wildernis*, 155.

25 De Bruijn en Raben, red., *The world of Jan Brandes, 1743-1808*, 46, 49.

143

Afb. 1. De menagerie van Jan Barentszoon Westerhof, bijgenaamd Blauw Jan, aan de Kloveniersburgwal te Amsterdam. In het midden van de hof staat een volière waar vogels omheen lopen. Aan de zijkant ervan zijn de kleinere vogelkooien afgebeeld. Welgeklede mannen en vrouwen met hun hondjes bekijken vogels als gieren, papegaaien en kraanvogels (*ets, Isaac de Moucheron, circa 1700; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-23.685*)

was op een binnenplaats van een herberg (afb. 1 en 2).²⁶ De binnenplaats was omgeven door open galerijen met daarop borstbeelden, in het midden stond een grote octogonale kooi met koepeldak die het middelpunt vormde van een wandelruimte voor de dieren. Rondom deze wandelruimte bevonden zich kleinere kooien. Volgens Erik de Jong is dit verblijf, met zijn colonnades en kooi met koepel, mogelijk gebaseerd op een beschrijving van een vogelverblijf van Varro (116-27 v. Chr.).²⁷ In de galerij rond-

²⁶ Smit, *Hendrik Engel's alphabetical list*, 30-31; Plumb, 'Exotic animals', 74-75.

²⁷ E.A. de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum, 1993), 202.

om de binnenplaats werden de zoogdieren gehuisvest. Verschillende zoogdieren lagen hier aan de ketting; bezoekers – waaronder vorsten, hoge bestuurders, wetenschappers en handelaren – konden ze vanachter een laag hek bekijken. Een anoniem gebleven adellijk gezelschap deed in 1736 verslag van hun bezoek aan Blauw Jan. Ze zagen hier een jonge leeuw, die ondanks zijn leeftijd al vrij groot was. Een verzorger probeerde hem over een stok te laten springen, maar voordat de leeuw gehoorzaamde zou hij luid hebben gebruld.²⁸ Vanuit de menagerie van Blauw Jan werden de dieren vervoerd naar andere menagerieën in binnen- en buitenland.²⁹

Dieren in de tuin

Na aankomst in de Republiek werden de dieren, vaak via Blauw Jan, naar de menagerieën vervoerd. Verreweg de meeste menagerieën – mijn onderzoek leverde tenminste 76 Nederlandse menagerieën in de achttiende eeuw op, 56 meer dan in de lijst van Hendrik Engel – lagen in Noord- en Zuid-Holland, gevolgd door Utrecht en Zeeland. Gelderland telde er vier en in Friesland bestond er één menagerie.³⁰

Vrijwel alle menagerieën in de achttiende eeuw bestonden uit vogels. Het houden van vogels was erg populair, mede omdat ze in vergelijking met de meeste zoogdieren makkelijker te vervoeren en verzorgen waren.³¹ Dat het houden van een omvangrijke menagerie met vogels wel erg kostbaar kon zijn, blijkt uit het feit dat David van Lennep en zijn vrouw het grootste gedeelte van hun verzameling bijzondere vogels op Huis te Manpad wegdeden nadat ze in één jaar 1200 gulden aan vogelzaad uitgegeven hadden.³²

Veel menagerieën in de Nederlanden bestonden uit gemetselde waterbassins waarin watervogels werden gehuisvest. Een dergelijk bassin werd een ‘waterkom’ of simpelweg ‘kom’ genoemd. Deze waterpartijen lagen vaak op zichtassen en accentueerden op deze manier de zichtlijnen in de classicistische tuin. Zo stond er halverwege het *grand canal* op de inmiddels verdwenen buitenplaats De Hooge Vuursche een volière die in het water weerspiegeld werd.³³ Net als op De Hooge Vuursche lag de waterkom met daarin vogels op Huis ter Meer bij Maarssen ook op een prominente zichtlijn (afb. 3).

Behalve vogels leefden in sommige waterkommen ook vissen. Zo waren er op Poppenroede Ambacht naast de menagerie met kraanvogels en een kaketoe, twee grote

28 E. van Biema, ‘Een reis door Holland in 1736’, *Oud Holland. Journal for art of the Low Countries* 28 (1910), 87.

29 A.G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen* (’s-Gravenhage, 1943), 154.

30 De menagerie in Friesland bevond zich op Meerenstein.

31 Brouwer, *Historische gegevens over onze vroegere ornithologen*, 22.

32 I. Matthey, *Vincken moet vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hilversum, 2002), 244.

33 A. Moll-Breebaart en E.W. Leeuwin, ‘Vogels op de Hooge Vuursche: De volière van de achttiende-eeuwse buitenplaats’, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 25 (2007), 6-7, 11.

Afb. 2. Blauw Jan met een aantal dieren uit zijn menagerie (pentekening, Jan Velten, circa 1700; Allard Pierson Artis Bibliotheek, Amsterdam)

145

vijvers waarin baarzen en goudvoorns waren uitgezet.³⁴ Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw raakten goudvissen in de Nederlanden steeds meer in de mode. De Zeeuwse arts en wetenschapper Job Baster was er rond 1760 in Zierikzee als eerste Nederlander in geslaagd de goudvis te kweken.³⁵ Goudvisvijvers naar Chinees

34 F. Schmidt en H. Jürgens, *De natuur in de achttiende eeuw* (Hilversum, 2005), 124.

35 H. Ronnes en L. van der Voort, “Wij zagen hier aan ’t strand twee Zeeuwchse meisjes”. Reisverslag van

Afb. 3. Gezicht op de grote fontein en de Turkse Tent in de tuin van Huis ter Meer te Maarssen (ets, Hendrik de Leth, circa 1740; Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-P-1899-A-21542)

voorbeeld kwamen vooral voor op Nederlandse buitenplaatsen met een vroege landschappelijke tuinaanleg.³⁶ Een stuk zeldzamer dan vogels en vissen, was de aanwezigheid van uitheemse zoogdieren op de buitenplaats. Op Beeckestijn leefde behalve Javaanse tortelduiven en papegaaien een aantal slingerapen.³⁷ De menagerie van het Zeeuwse Huis ter Mee werd rond 1780 bewoond door 'eenige hartebeesten en andere (West-Indische) dieren'.³⁸

het achttiende-eeuwse Amsterdamse gezelschap Semper Idem', *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 22 (2013), 149.

³⁶ Niet alleen goudviskommen, maar ook andere Chinese decoratieve elementen zoals pagoden, tempels en fazanten uit China kwamen rond die tijd in zwang in de tuinen.

³⁷ C.S. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, deel west* (Rotterdam, 1998), 252.

³⁸ *Middelburgsche courant* (29 augustus 1780).

Over de huisvesting van zoogdieren in menagerieën is nauwelijks geschreven. Ook bestaan er maar weinig prenten en tekeningen waarop ze staan afgebeeld. Niettemin zijn er aanwijzingen dat het verblijf meestal niet veel meer was dan een stuk grond met een hek eromheen of dat de dieren aan een ketting werden gelegd. Vermoedelijk hadden de hokken van de zoogdieren een meer utilitair karakter dan die van de vogels en achtte men ze, in tegenstelling tot de dieren die erin werden gehuisvest, niet het vermelden waard.

Vanaf ongeveer 1760 kwamen in de tuinen in landschapsstijl steeds vaker folies voor in Turkse, Russische, Zwitserse, Chinese of gotische stijl.³⁹ Ook de menagerie nam vanaf dat moment vaak de gedaante aan van een folly. In *Het Magazijn van Tuin-sieraden* (1802), het standaardwerk voor tuinen en tuingebouwen van de kweker en tuinarchitect Gijsbrecht van Laar, staan een aantal van dit soort volières en menagerieën. Zo bevat de gids een tekening van een 'zeshoekig menagerie-huis' in de gedaante van 'eene Turksche moskee' en een duivenhok in Chinese stijl, dat eveneens kon dienen als een kanarievlucht. Landgoed Calorama was uitgerust met een zeshoekige gecombineerde volière-duiventil in Oosterse stijl die erg lijkt op het volière-model uit de gids van Van Laar.⁴⁰ Nederlanders keken voor de aanleg van hun folies voor de menagerieën soms ook naar Engelse voorbeelden.⁴¹

147

De stadhoudelijke menagerie

Een van de grootste en bekendste dierverzameling uit de achttiende eeuw, was die van de prins-stadhouder Willem V, bestaande uit een naturaliënkabinet en een menagerie.⁴² Het kabinet bevond zich op de tweede verdieping van het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof in Den Haag. Willem V en zijn moeder Anna van Hannover benoemden als directeur de in Rotterdam geboren koopman en natuurverzamelaar Arnout Vosmaer. De Zweedse geleerde Bengt Ferrner bezocht het kabinet van de stadhouder in 1759 tijdens zijn reis door Holland. De verzameling bestond toen uit zo'n 20.000 stuks naturalia en artificialia, geordend en ingedeeld volgens het systeem van Ferners landgenoot Carl Linnaeus.⁴³

39 H.M.J. Tromp, *De Nederlandse landschapsstijl in de achttiende eeuw* (Leiden, 2012), 61.

40 Stichting in Arcadië, *Buitenplaats Calorama: ontwerp brug naar menagerietuin* (Amersfoort, 2020), 7-12.

41 In Kew Gardens en Bulstrode Park bestonden menageriën in de vorm van een Chinese tempel. Horace Walpole ontwierp een gotisch bouwwerk voor de menagerie op Wentworth en op Horton en Osterley waren menageriebouwwerken naar Palladio. Door middel van ha-ha's konden ook bepaalde exotische dieren zich ogenschijnlijk vrij bewegen en kregen ze zo een centrale plek in de tuin. Gemetselde waterkommen voor watervogels zoals die in de Republiek, zag men in Engeland nauwelijks (zie ook: M. Laird, *A natural history of English gardening* (New Haven en Londen, 2015), 252; Festing, 'Menageries and the landscape garden', 107; M. Pelling, 'Collecting the world. Female friendship and domestic craft at Bulstrode Park', *Journal for Eighteenth-Century Studies* 41 (2018), 102, 115.)

42 Pieters en Mörz Bruyns, 'Menagerieën in Holland', 202.

43 G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759 medegedeeld', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap* 31 (1910), 104. Ferner merkt op dat er in het ka-

Arnout Vosmaer werd iets later ook benoemd tot directeur van de menagerie op Het Loo in Voorburg.⁴⁴ Deze werd veelvuldig bezocht door geleerden, zoals de natuuronderzoekers Joseph Banks, Thomas Pennant en Peter Simon Pallas, en de kaapreizigers Robert Jacob Gordon en Francois Levallant.⁴⁵ De handelaar Theodoor van Marcelis wilde Willem V in 1765 een groot aantal dieren schenken die hij in Suriname had verzameld. Daartoe stuurde hij een uitgebreide lijst met dieren naar Arnout Vosmaer waar de laatste uit kon kiezen. Vijf Guinese apen en een ratelslang behoorden, aldus Vosmaer, tot ‘de meest begeerde zaken’. Van minder belang, maar toch gewild waren een flamingo en een donkerblauw parkietje.⁴⁶

Bij aankomst werden de dieren behalve bewonderd ook uitvoerig onderzocht, en werd geëxperimenteerd met de verzorging, die naar de huidige maatstaven erbarmelijk was. In 1774 zond Robert Jacob Gordon een Zuid-Afrikaans hartebokje naar de menagerie van Willem V dat volgens Vosmaer, net als alle boksoorten, bijzonder gesteld was op tabak en zelfs snuiftabak.⁴⁷ De orang oetan die zo’n half jaar in Voorburg leefde, dronk tijdens een ontsnapping een hele fles málagawijn op. De meeste dieren werden ziek en stierven niet lang na hun aankomst in de menagerie in Voorburg. Een uit Suriname afkomstige ‘Americaansche wezel’ stierf al twee à drie dagen na aankomst.⁴⁸ Een grote koedoe die door baron J. van Plettenberg, gouverneur van Kaap de Goede Hoop, naar de menagerie van Willem V was verzonden, kon niet goed acclimatiseren: de Hollandse, enigszins moerassige grond en het vochtige en koude klimaat deden de koedoe geen goed. Omdat ook de voeding te veel afweek van wat het dier in Zuid-Afrika gewend was geweest overleed de koedoe al snel, waarna het werd opgezet en tentoongesteld in de stadhouderlijke kabinetten.⁴⁹

Niet veel beter verging het de twee gnoes in de stadhouderlijke menagerie. In 1774 kwam er een mannetjes gnoe aan op Het Loo. Toen er in 1776 ook een vrouwtje werd binnengebracht, hield men haar eerst een paar dagen op stal. Na enkele dagen werden de dieren bij elkaar gezet, waarop het mannetje het vrouwtje aanviel. Men besloot een houten balk op zijn horens te bevestigen zodat het mannetje het vrouwtje niet meer kon verwonden, maar dit werkte niet en ‘zijne kwaadaardigheid’ nam volgens Vosmaer van dag tot dag toe. Het eindigde ermee dat het mannetje vastge-

binet drie portretten hingen: in het midden een portret van de jonge prins-stadhouder Willem V, geflankeerd door portretten van Carl Linnaeus en de Zwitserse botanist Konrad von Gesner. De elfjarige Willem V wordt hier, naast de twee beroemde natuurwetenschappers, als een groot natuurenkenner neergezet.

44 Pieters, Rookmaaker en Sieger, ‘De menagerie van stadhouder Willem V’, 40.

45 Smit, *Hendrik Engel’s alphabetical list*, 163.

46 Koninklijke verzamelingen, Den Haag, objectnummer A31-208-01, lijst van viervoetige dieren en het gevogelte, 1765.

47 A. Vosmaer, *Regnum animale. Beschryving van den kleinen hartebok* (Amsterdam, 1804), 3, 6-7.

48 A. Vosmaer, *Regnum animale. Beschryving van een Americaanschen wezel* (Amsterdam, 1804), 3.

49 A. Vosmaer, *Regnum animale. Beschryving van de Africaansche Coudou* (Amsterdam, 1804), 9, 10.

bonden werd met een stuk touw.⁵⁰ Men had gehoopt dat de twee dieren zich zouden voortplanten, maar deze poging was duidelijk mislukt. Vier weken na de komst van het vrouwtje brak het mannetje los, waarop het vrouwtje van schrik met haar hoofd tegen het hekwerk sloeg dat het verblijf omsloot. Ook het mannetje raakte tussen het hekwerk bekneld en beide gnoes stierven een paar dagen later.⁵¹

Conclusie

In de achttiende eeuw beleefde niet alleen de Nederlandse buitenplaats een hoogtepunt, maar ook de buitenplaats-menagerie. Al in de zeventiende eeuw werden diersoorten uit de koloniën verzameld door de Nederlandse elite. In de achttiende eeuw nam deze verzameldrang een vlucht en vormde de menagerie een vast onderdeel van tal van buitenplaatsen. Tijdens mijn onderzoek is het aantal bekende en bijeengebrachte achttiende-eeuwse menagerieën, voornamelijk bevolkt door vogels, toegenomen van twintig tot 76 menagerieën. Dit tot op heden ondergewaardeerde fenomeen verdient, mede op basis van het feit dat er veel meer menagerieën bestaan hebben dan tot nu toe aangenomen, meer aandacht. De menagerie is bovendien van belang voor de diergeschiedenis, en raakt aan thema's als het classicistische tuinontwerp, de toepassing van follies in de landschapstuin, de koloniale geschiedenis van de Republiek en de verlichte interpretatie van de natuur.

149

Carlo Valerio (Amsterdam, 1993) studeerde Kunstgeschiedenis (BA) aan de Universiteit van Amsterdam en Landschapsgeschiedenis (MA) aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2022 studeerde hij af op zijn masterscriptie over menagerieën: *Aardse paradijzen van de Verlichting: Menagerieën op de Nederlandse buitenplaats in de achttiende eeuw*. Eerder deed hij onder andere onderzoek naar mens-dier relaties, buitenplaatsen, de architectuur van dierentuinen en de speelplaatsen van Aldo van Eyck. Momenteel is hij als landschapshistoricus werkzaam bij Klement Rentmeesters.

Utrecht – carlo_valerio@live.nl

50 A. Vosmaer, *Regnum animale. Beschryving van den Kaapschen Boschbuffel* (Amsterdam, 1804), 6.

51 Vosmaer, *Beschryving van den Kaapschen Boschbuffel*, 6-7.

Artikelen

Ennoblement and the control of grants of arms in sixteenth-century Lorraine 9

Jean-Christophe Blanchard

Burgers op het kasteel. Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw 34

Rob van der Laarse

Dossier Adel en dieren

De anti-hond: poezen en edellieden 84

Hanneke Ronnes

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken. Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen 97

Elizabeth den Hartog

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek 110

Harry J. Kraaij

Het kind als valkenier: opvoeding, heerschappij en valkerij in de zeventiende-eeuwse schilderkunst 121

Yannis Hadjinicolaou

Exotische dieren op de buitenplaats: menagerieën in de achttiende eeuw 138

Carlo Valerio

De Groene Minnaar van Margaretha van Oostenrijk 150

Paul J. Smith

